

117
5

Attha Twamnoyogvad

अथ

117
5

“वेङ्मना योगवाद्”

(पूर्वार्ध)

रघुदेव प्रणीतः

वेदान्तसारम्

(पूर्णः)

Vedanta Shastram

॥७॥५

॥७॥५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ त्वज्जनो योगस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नं जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुत्वे मा
नाभावः ॥ अथ स्वापोत्तरद्वितीयादिश्लोका नोत्पत्तिवारणाय जन्यज्ञानमात्रं प्रति त्वज्जनो
योगस्य हेतुत्वेमावश्यकं ॥ अत्रात्मनो विभुतया पुरीततिमनः संयोगात्मकसुषुप्त्युत्पत्तिका
ले पुरीतत्यवच्छेदेनात्ममनः संयोगस्याप्युत्पत्तेः ॥ अत्रात्ममनः संयोगं विना श्वासप्रश्वास
हेतुजीवनयोनियत्नानुत्पत्तेश्च ॥ एतेनात्ममनः संयोगस्यात्ममनः संयोगत्वेन मनः संयो
गत्वेनावाऽसमवायीकारणत्वं गौरवात् ॥ अपि तु वैजात्येनासुषुप्तापकालीनात्ममनः
संयोगे यनेताद्रुक् वैजात्यं ॥ तस्य फलबललभ्यत्वादतः सुषुप्तौ न जानोत्यहिरित्यपि
परास्तं ॥ विजातीयोऽत्ममनः संयोगस्यासमवायीकारणस्य कार्यतावच्छेदकं न जन्यज्ञा

त्ववंपरिहृत्य ३

न त्वं किंतु लाघवात् ज्ञाने हेतुसिद्धि सा धारणं जन्मात्मविशेषगुणत्वं ॥ तथा च आसप्रश्नासहेतुजीवनयोनि
यत्त्वान्यथानुपपत्त्या विज्ञातीयात्ममनःसंयोगस्यापि वश्यकत्वात् × तदानीं च × त्वज्जनः संयोगश्च
तदानीं स्थित्यदा मनःपुरीततिमनुविशति सत्त्वं तदा सुषुप्तिरित्यभिधानात् ॥ न च सुषुप्तिदशायां
ज्ञानोत्पत्तिवारणाय जन्मज्ञानमात्रप्रतिपालनमनःसंयोगस्यैव हेतुत्वमभ्युपेयते ॥ न तु त्वज्जनो यो
गस्येति वाच्यं ॥ त्वकृपाणस्त्वयोरैव जातिरूपतया विनिर्गमकाभावादिति ॥ मैवं ॥ सुषुप्तिदशायां किं दृशं
ज्ञानमापाद्यते ॥ न तो वच्चाक्षुषादि ॥ चक्षुरादिमनःसंयोगविरहादेव तदानीं तदनुत्पत्तेः ॥ नाप्यनुमित्या
दि ॥ परामर्शभावात् ॥ नापि स्मृति उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वात् ॥ न वा त्वमनःसंयोगस्य सत्त्वात् तदा
नीलात्मविमानसत्त्वापत्तिः ॥ अतस्तद्धारणाय जन्मज्ञानत्वावच्छिन्नमानसत्त्वावच्छिन्नं प्रतिवातन
अप्रमोयोगस्य हेतुत्वमवश्यकमिति वाच्यं ॥ ज्ञानात्मात्मकविशेषगुणविषयकात्मादिमानस

स्थालीकतया सुषुप्त्युत्पत्तिकाले ज्ञानादिविरहादेव सुषुप्त्युत्पत्तिकाले नंतरमात्मादिमानसासुत्पत्तेः॥ सुषुप्त्युत्पत्तिः
कमनःक्रियोत्पत्तिकाले तादृशमनःपूर्वदेशविभागेत्युत्पत्तिकाले वा तस्य ज्ञानादेराशुविनाशितया सुषुप्त्युत्पत्तिकाले
वात्मनःसंयोगस्यासमवायी कारणस्य पूर्वमभावादेव ज्ञानाद्यनुत्पत्तेः॥ न च मनःपूर्वदेशविभागे कालोत्पन्नस्य
पेक्षा बुद्ध्यात्मकज्ञानस्य सुषुप्त्युत्पत्तिकालेऽवस्थानुसंभव इति वाच्यं॥ तदानीमपेक्षा बुद्ध्यात्मकज्ञानोत्पादे मानाभा
वात्॥ तस्य क्षणत्रयावस्थायित्वे मानाभावात्॥ न सुषुप्त्युत्पत्तिः पूर्वसंयोगानाशकालोत्पत्तिज्ञानादेः सु
षुप्त्युत्पत्तिदशायां अवस्थानसंयोगसंभव इति वाच्यं॥ असमवायी कारणस्य कार्यसहभावेन हेतुतयामनःपूर्वसंयोग
नाशदशायां ज्ञानोत्पादासंभवात्॥ न च यस्यासमवायी कारणानाशकार्यनाशः तस्यैव कार्यसहभावेन हेतुतयामनःसं
योगस्य कार्यसहभावेनासमवायी कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यं॥ त्वज्ज्ञानयोगस्यातिरिक्ते कारणत्वे पेक्षया ताव
भागकल्पनाया एव लघुत्वात्॥ न वात्मनःसंयोगस्यात्मनःसंयोगत्वेन मनःसंयोगत्वेन वा नासमवायी कार
णत्वं किं वदाम्यसंयोगत्वेन तथा यत्किं वि संयोगे कार्यसहवृत्तित्वमस्त्विति वाच्यं॥ त्वज्ज्ञानयोगस्य ति
रिक्तकारणत्वापेक्षया ज्ञात्मनःसंयोगवृत्तिवैजात्येनैव कार्यसहवृत्तितया असमवायी कारणत्वे माना

या एव लघुत्वात् न यात्ममनः संयोगस्य कार्यसहवृत्तितया हेतुत्वेऽपि यत्र मनः क्रियया न पूरित इति मनः संयोगात् सकृदु-
पसृष्टत्वाद् किंतु पूर्वदेशसंयुक्त एव मनः सिपूरीत तिसंयुक्तं गरुप स्वाप स्तत्र स्वापोत्पत्तिः। काले ज्ञानोत्पत्ति संभव इति बोध्यं
तादृशपूरीत तिसंयुक्तं यत्र पूरीत तिसंयुक्तं संयोगस्य सुषुप्तिविवेकः। यदा मनः त्ववपरिहृत्य पूरीत तिसंयुक्तं विशते तदा
सुषुप्तिरित्यभिधानात्। केचित् सुस्वापानंतरं जानोत्यादेव रणयजन्य ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्ममनः संयोगस्य सुस्वा-
पकालीनमनः संयोगवत् त्ववज्ञानेन हेतुत्वमुपेयते न तु त्वज्जानोयोगस्य। न च विनिर्गमकाभावात् त्वज्जानोयो-
गस्यापि वैजात्येन हेतुत्वदुर्बारं ज्ञाने साधारणजन्यतामविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्ममनः संयोगस्य पृथ-
गसमवायी कारणतायास्तवापि आवश्यकत्वादिति वाच्यं। आत्ममनः संयोगस्य वैजात्येन हेतुत्वे समवायस्य २
प्रत्यासन्नितया प्रत्यासन्निलाघवात् त्वज्जानोयोगस्य हेतुत्वेऽवच्छेदकत्वस्यैव प्रत्यासन्नित्वे जौरवात् कर्मसंयो-
गजन्यतावच्छेदकव्याप्यवैजात्यस्याधिकस्याकल्पने जौरवापत्तेश्च तादेः। तदसत् उक्तं क्रमेणैव सुषुप्त्यन-
तरं जानोत्यादेव रण संभवेनात्ममनः संयोगस्याप्यतिरिक्तकारणत्वे कल्पने मानाभावात्। मिसा-
रु। सुषुप्त्यनंतरं जानोत्यपि बारणयवमनः संयोगस्य एव जन्यज्ञानसा

सामान्ये हेतुरभ्युपेयते॥ न तु त्वज्जो योगः॥ न च किं निगमना विरहः॥ अन्यज्ञान सामान्यत्वज्जो योगस्य
हेतुत्वे रसादिस्मृति साक्षात्कारकाले त्ववाद्वयग्रहापत्तेः॥ सामान्य सामग्याः त्वज्जो योगस्यावश्य
कत्वात्॥ रसादि साक्षात्कार सामग्याः प्रतिबंधकत्वभ्युपगमेऽतिगौरवादित्याहुः तदप्यसत्॥
रसादि साक्षात्कारकाले द्रव्येन समंत्वक सन्निकर्षेण मानाभावेन तदभावादेव त्ववाद्वयसाक्षात्
कारापत्तेरभावात्॥ तावता मानसत्वावच्छिन्नं प्रति त्वज्जो योगस्य हेतुत्वे बाधकामावाच्च॥ उक्त
क्रमेणैव सुषुप्त्यनंतरं ज्ञानानुत्पाद संभवे चर्ममनो योगस्यापि हेतुत्वे मानाभावः॥ केचित्तु॥ सु
षुप्त्यनंतरं ज्ञानोत्पत्तिवारणाय शरीरमनः संयोग एव अन्यज्ञान सामान्य मानस सामान्ये वा हे
तुरुपेयते॥ न तु त्वज्जो योगः॥ शरीर संयोगस्य त्वक संयोगवाप्यतया सुषुप्तिदशायां
त्वज्जो योगस्यैव शरीरमनो योगस्यापि हेतुत्वात्॥ न शरीरत्वमपेक्ष्य त्वकत्वस्य जा

तिरूप तथा लघुत्वेन त्वञ्जनो योग एव हेतु रूचित इति वाच्यं ॥ शरीर मनः संयोगस्य हि न शरीर मनः
संयोगत्वेन हेतुत्वं येन शरीर त्वक प्रवेशः ॥ अपि तु शरीर निष्ठ तया मनः संयोगत्वेन समवाया
वच्छेदकत्वे घटित सामानाधिकरण्या प्रत्यासत्तिः ॥ कारण दिशि समवायः ॥ कार्य दिश्य वच्छे
दकत्वं ॥ यद्वा ॥ समवाय संबंधेन शरीर निष्ठ तया मनस्त्वेन हेतुत्वं ॥ कार्य तावच्छेदक संबंध
भावच्छेदकत्वं ॥ त्वञ्जनो योगस्य हेतुत्वे त्वकत्वं संयोगत्वयो रवच्छेदक कोटि प्रवेश स्याव
श्यकतया गौरवात् ॥ न च त्वञ्जनो योगस्यापि त्वञ्जनो योगत्वेन न हेतुत्वं ॥ अपि तु वैजा
त्येन नूतन त्वकत्वं संयोगत्वयोः प्रवेश इति वाच्यं ॥ तथा पतिरिक्त वैजात्यकत्वं नाम पे
क्ष्य मनस्त्वेनैव हेतुतायाः लघुत्वादिति प्राहुः ॥ तदप्यसत् ॥ स्वापोत्तरज्ञानप्रसंगस्योक्त क्रमेति
एव संभवात् ॥ शरीर मनः संयोगस्यापि तिरिक्त कारणत्वे मानाभावादिति संक्षेपः ॥ इ
तिरघुदेव विरचित स्त्वञ्जनो